

DÖVLƏTÇİLİK TARİXİNİN AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNƏ QƏDƏRKİ İNKİŞAF YOLU

(əvvəli 17 və 18 avqust tarixli saylarımızda)

1555-ci ildə (21 may) Osmanlı imperiyası ilə bağlanan Amasya müqaviləsi, Səfəvi dövlətinin əraziləri olan Şərqi Anadolunun böyük bir hissəsini, Qars, Ərdahan, Ərdalan əyalətinin bir hissəsini, İraq-Ərəb ərazilərini Osmanlı imperiyasının tərkibinə keçməsinə hüquqi cəhətdən təsdiq etdi. Təəsüflə qeyd edək ki, dünya tarix elmində Azərbaycan Səfəvi dövləti İran dövləti kimi təqdim olunur, hətta İrənçilq-farsçılıq məfkürəsinin təməl qaynağı hesab edilir, bəzən müasir İran dövlətinin sələfi olduğu iddiası irəli sürülür. Ən təhlükəli tendensiya isə ondan ibarətdir ki, Səfəvilər sülaləsinin Azərbaycan dövlətçilik tarixindəki əhəmiyyətli rolu birmənalı şəkildə inkar edilir, bu dövlət tariximizin sonrakı mərhələlərində yaranan Azərbaycan dövlətlərinin deyil, İran dövlətinin sələfi kimi təqdim olunur.

İlk öncə qeyd edək ki, siyasi və ideoloji baxımdan İran dövləti və İrənçilq-farsçılıq anlayışları XIX əsrin ortaları-XX əsrin əvvəllərində ortaya atılmış bir siyasi-ideoloji cərəyandır. Bu məfkürə sisteminin təməlinin siyasi və dövlətçilik baxımından orta əsrlər dövrünə və Səfəvilər dövlətinə bağlamaq tamamilə yanlışdır. Çünki orta əsr ərəb və fars qaynaqlarında İran coğrafi anlayış kimi göstərilə də, bu "dövlət" siyasi hüduqları və sərhədləri haqqında heç bir məlumat verilmir. Hətta Avropa mənbələrində "Persia" kimi təqdim olunan bu coğrafi ərazinin siyasi hüduqları haqqında heç bir məlumat yoxdur. Bəzi fars qaynaqları İran şəhərləri haqqında məlumat verərkən belə yalnız Fars vilayətinə məxsus olan şəhərləri qeyd edirlər. İran coğrafi məfhumuna daha çox əsasitlərdə, rəvayətlərdə və bədii əsərlərdə rast gəlinir. Firdovsinin məlum "Şahname"si bu tipli bədii əsərlərdendir. Qeyd edildiyi kimi, ərəb qaynaqlarında dəfələrlə Azərbaycanın siyasi hüduqları və sərhədləri qeyd olunduğu halda bu faktı "İran dövlətinə" şamil edə bilmirik. Adı esatirlərdə, rəvayətlərdə, bədii əsərlərdə və bəzi tarixi əsərlərdə vurğulanan, siyasi hüduqları haqqında heç bir məlumat olmayan, yalnız XX əsrdə siyasi səhnəyə çıxan (1936) İran dövlətinə Səfəvi dövlətinin siyasi varisi elan etmək iddiası elmi əsası olmayan subyektiv mülahizədir.

İrənçilqin-farsçılığın siyasi və ideoloji təməlini təşkil edən İslamın Şiə məzhəbinin siyasi gündəmə gəlməsində Səfəvilər dövlətinin rolunu qeyd etmək doğru deyildir. Çünki Səfəvi sülaləsinin nəsil seçməsinə baxdıqımızda onların təkkə və təriqət fəaliyyəti dövründə suflilik təriqətinə mənsubiyyətlərinin şahidi oluruq. Şah İsmayıl Səfəvi dövlətin yaratdığından sonra İmamiliyi (imamilik anlayışını müasir İran şiiəliyindən fərqli anlayışdır) dövlətin dini ideologiyasına çevirmişdir. Orta əsr teokratik müsəlman cəmiyyətində ədalətlik prinsiplərini özündə ehtiva edən İmamiliyin Səfəvi dövlətinin dini ideologiyası elan edilməsi bütün hallarda məntiqlidir. Çünki Azərbaycanda Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlişi ərəfəsində Azərbaycanda və digər müsəlman-türk dövlətlərində mövcud olan sosial-siyasi və dini məzhəb narazılıqları fo-

nunda alternativlərə ehtiyac duyulur və bunu zəruri edirdi. Məhz bu prizmadan baxdıqımızda Şah İsmayıl Səfəvinin çoxmillətli bir dövlətdə İmamiliyi dövlətin dini ideologiyasına çevirməsi mövcud zərurətdən doğan bir gerçəklik idi. Onu da qeyd edək ki, İslam dininin məzhəblərə bölünməsi prosesi VII əsrdə ərəb-müsəlman cəmiyyətində baş vermiş və Səfəvilərə qədərki bir çox müsəlman dövlətləri şiə məzhəbi siyasətindən öz siyasi və dini məqsədləri naminə istifadə etmişlər.

Qeyd edək ki, Anadoluda Türk dövlətçilik sisteminin formalaşmasında mühüm rolə malik olan Səlcuq dövlətində rəsmi yazışma dili fars, uzun müddət Səlcuq hökmdarlarının baş vəziri fars mənşəli Nizamülmülk olduğu halda, Səfəvi sarayında Şah İsmayılın təmsalında türkçə divan yazılır, sarayda, ordu sisteminə, siyasi və ictimai həyatda türk dilindən geniş istifadə olunur, ordu və idarəetmə sistemi əsasən qızılbaş türklərindən formalaşdırdı. Hətta Şah I Abbas Səfəvinin dövründə dövlət aparatına təyin olunan şəxslər arasında qızılbaş türkləri öz mövqeyini saxlayırdı. Həmçinin, baş vəzirlerin içərisində nüfuzlu qızılbaş əyanlarından olan Hatəm bəy Ordubadi, Mirzə Əbu Talib Ordubadi, Salman xan Ustaclu, Xəlifə Sultan kimi böyük dövlət adamları var idi.

Səfəvi dövlətinin idarəçilik sistemine nəzər yetirdikdə də iran-fars idarəetmə sisteminin əksini görürük. İran dövlətinin sələfi hesab edilən Sasanilər dövlətinin ordu sistemi müxtəlif xalq və tayfalarından təşkil olunduğu halda Səfəvi dövlətində ordu, qədim türk ordu ənənələrinə uyğun olaraq yalnız qızılbaş-türklərdən formalaşdırdı.

Biz Səfəvilər dövlətinin xarici siyasi əlaqələrinin inkişafında müstəsna rolə malik elçi-səfirlerin etnik mənsubiyyətinə baxdıqımızda böyük əksəriyyətinin qızılbaş-türk diplomatlarından olduğunu şahidi oluruq. Təcəddin Həsən Xəifə, Hüseyn xan Şamlu, Oruc bəy Bayat, Şahqulu Ağa Qacar, Fərruxzad bəy, Kəmələddin Təbət ağa, Vəli bəy Ustaclu, Mehdiqulu xan Ustaclu, Cəfər bəy Kəngərli, Həsən Çələbi, Seyid bəy Səfəvi, Yedigər Əli Sultan Rumlu və onlarla digər qızılbaş-türk diplomatları Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasi əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində müstəsna xidmətləri olmuşdur.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici dövlətlərlə siyasi təması zamanı istifadə etdiyi diplomatik yazışma dili olaraq fars dili ilə yanaşı, türk dilində də istifadə olunmuşdur. Tarixi qaynaqlarda Səfəvi dövlətinin diplomatik əlaqələri zamanı mübadilə olunan türk dilində yazılmış onlarla məktub haqqında məlumat vardır. Orta əsr Azərbaycan tarixçisi İsgəndər bəy Münşi Türkman "Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. ("Tarixə-ələmarayə-Abbasi")" əsərində 1618-ci ildə Moskva Knyazlığından Səfəvi sarayına gələn elçi haqqında məlumat verərək yazır: "Həmçinin bu il o uca sülalənin (Romanovlar sülaləsinin) əmir və knyazlarından (kənnas) ibarət böyük bir elçi heyəti Xəzər dərəsini və çöllərdən keçərək Şirvan Dərbəndinə gəldi və humayun şah məiyyətinin ardınca Ərdəbildən [çıxıb] Qəzvin

darüssəltənəsinə çatdı. O elçi də, Səadət meydanında şahla görüş səadətine yetişdi və mütercim vasitəsilə padşah tərəfindən özlərinin ehtiyac (niyəməndi) xahişini və möhkəm birlik (ettehad) istəyini ərz edərək, türk dilində yazılmış uzun bir məktubu şahə təqdim etdi, məktubun sədaqət məktubu olduğunu bildirdi və knyaz şahəne iltifatla sərbülənd oldu".

İstanbul sülh danışıqları zamanı (1589-1590) Şah I Abbas elçi heyəti ilə Fərhət Paşaya Qızılbaş türkcəsində yazılmış bir məktub da göndərmişdir. Məktubda deyilirdi: "Bizim razılıq və fərmanımıza əsasən vəkilimiz Mürşüd Qulu xanı fitnəni aradan qaldırmaq üçün sizin hüzurunuza ezam etmiş və qərara gəlmişik ki, aliməqamli şahzadənin sözü və əhalinin tələbinə əsasən İslam padşahının (Osmanlı sultanı) hüzuruna yetişsin və bu xan şahzadənin (Heydər Mirzə) göndərilməsi haqqında bəzi məsələləri hüzurunuzda bəyan edəcəkdir. Öz məmləkətinə və Padşahına xidmət etdiyin və fədakarlıq göstərdiyin kimi, bizimlə də dostluq edib, iki məmləkət arasında ədalətin möhkəmlənməsi üçün səy göstərməlisən ki, etdiyin bu iş dünya durduqca əbədi qalsın İnşəallah -Təala".

XVII əsrdə Səfəvi sarayında olmuş alman alimi E.Kempfer (1685-1694) qeyd edir ki, "Səfəvilər sülaləsinin ana dili olan türk danışığı sarayda geniş yayılmış dildir. Türk dili saraydan tutmuş yüksəkrütbəli və mötəbər şəxslərin evlərinə qədər yayılmışdır...". Səfəvilər dövlətinin etno-siyasi, dini və mədəni həyatı haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "Bolşeviklərin Şərq siyasəti" adlı əsərində yazır: "Klassik Azərbaycan türk ədəbiyyatının ilk abidələri bizə hələ XIII yüzildən məlumdur. Bu hərəkət getdikcə tərəqqi edir, Qaraqoyunlularla Ağqoyunlular dövründə irəliləyir, ən parlaq dövrünü isə XV yüzilin sonları ilə XVI yüzil başlarında bulur. İllərdən bəri çevrələrindəki xalq kütlələri üzərində, bütün türk ellərindəki dədələr kimi dərin nüfuz və təsir sahibi olan Ərdəbildəki Şeyx Səfi ocağından zühur edən Şah İsmayıl şiə dövlətini qurmaq üzrə hərəkətə keçir. Avropalılara görə bir İran sülaləsi sayılan Səfəvi dövlətinin bu müəssisi isə həqiqətdə bir türk sufisi və Azərbaycanlı bir şairdi. İstinad etdiyi qüvvət də tamamilə türk qüvvəti idi. Bu məzhəb türkman qəbilələri, bu qüvvətin kökünü təşkil edirdi. Onun sadə bir türkçə ilə yazılan ilahiləri (dini nəğmələri-A.R.) rəsmi hüduqların çox irəlilərində belə türk topluluqlarının ruhları üzərində müəssir olurdur. Şah İsmayılın sarayı Azəri türk ədəbiyyatının yaradıcı ocağı və bir akademiyası idi. Bu saraya Həbibli kimi şairlər mənsub idi. Şeir-də Xətai təxəllüsündən istifadə edən İsmayıl, xalqın vurulacağı sadə bir dillə yazırdı. Səfəvi sarayının rəsmi dili də türkçə idi. Qonşu dövlətlərə göndərdiyi notalar türkcə yazılırdı. Səfəvi İranın Osmanlılara göndərdiyi notalar türkcə iken, Osmanlı sarayının Səfəvilərə yazdıqları notalar farsca idi. Rəsmi Türk dövlətlərində misali yox iken, çevrəsindəki türkdilli şairlər Şah İsmayıl "Türki-tacdar" deyə xitab edirdilər. Bu dövrdəki şairlər yalnız "Taclı türk"ə deyil,

onun da xitab etdiyi əsil türk kütləsinə müvəffəqiyyətlə xitab edə bilmək üçün türkcə yazırlardı. İdarələrini yürütmək üçün içində yetişdikləri mühitin zövqünə uyaraq onun ağıl və vicdanına qolay bir yol bula bilmək üçün özü ilə türkcə danışıqlardı. Sonralar İran ideolojisi - deyə bilinən şiiəlik bu xüsusda onlara (səfəvilərə) mane olmurdu. Əksinə, bu, onların türkçülüyünü gərəkləndirirdi".

Səfəvi dövlətinin siyasi tarixi ilə bağlı mübahisə doğuran məsələlərdən biri də Səfəvi dövlətinin siyasi varislik məsələsidir. Bu məsələdə bəzi alimlər və siyasi fikir adamları yanlış olaraq Səfəvilər dövlətini Azərbaycan dövlətçiliyinin deyil, İran dövlətçiliyinin siyasi sələfi hesab edirlər. Lakin dünya tarixçiliyində mütərəqqi alimlər bunun yanlış olduğunu etiraf etməkdədirlər. Türkiyə tarixçisi Nurtən Kılıcın qeyd etdiyi kimi, "dini-siyasi və hərbi əsasını Qızılbaş-türk tayfaları təşkil edən səfəvilər, XIV əsrdə Şeyx Səfiəddinin yaratdığı bir dini təriqətdən, XV əsrdə onun varisi Şeyx Cüneyd və Şeyx Heydər Azərbaycan və Anadoluda apardığı fəaliyyəti nəticəsində dini-siyasi hərəkata və XVI əsrin başlanğıcında I Şah İsmayılın Azərbaycanda hakimiyyətə gəlməsi ilə Səfəvi-Qızılbaş dövlətinə çevrilmişdir. Elxani, Ağqoyunlu, Teymuri siyasi mirasının daşıyıcısı olan bir bölgədə meydana çıxan Səfəvi-Qızılbaş dövləti, bu dövlətin banisi I Şah İsmayılın şəxsində, Seyx Səfiəddin ailəsinin ağqoyunlularla qohumluq əlaqələrinə görə, bu siyasi mirasın varisi olmuşdur". Göründüyü kimi, Nurtən Kılıç haqlı olaraq Səfəvi dövlətini Sasanı dövlətinin siyasi mirasının daşıyıcısı deyil, Elxani, Ağqoyunlu, Teymuri siyasi mirasının daşıyıcısı hesab edir. Hətta dünya tarixçiliyində də bir çox nüfuzlu alimlər "Səfəvi İrani" anlayışını qəbul etmirlər. Məşhur tarixçi Jan Oben qeyd edir ki, "XVI əsrin əvvəlində Səfəvi hərəkatının "milli İran dövləti"nin bərpası ilə bağlı olması barədə ənənəvi fikir daha qəbul edilmir".

Türkiyə tarixçisi Faruk Sümer də öz əsərlərində Səfəvilər dövlətinə "İran milli dövləti" kimi baxmaq istəyənlərə qarşı çıxaraq qeyd edir ki, bu cəfəng baxışın artıq tərəfdarları yoxdur. F.Sümerin əsərində Səfəvilər dövlətinin yaranmasında və yüksəlişində türkdilli etnosun həlledici və birincil dərəcəli rol oynadığı vurğulanır. Türkiyə tarixçilərindən Tufan Gündüz də Səfəvi dövrünün qaynaqlarının təhlilinə əsaslanaraq yazır ki, bu qaynaqlarda Şeyx Səfiəddin və ailəsi türk kimi təqdim olunmuşdur. Şeyx Səfiəddindən bəhs olunan zaman onun "türk oğlu" və "türk gənci" olduğu qeyd edilmişdir. Onun fikrincə, qarşımıza çıxan ən önəmli gerçək dövlətin, ilk növbədə, türklərə dayanması, Şah İsmayılın təmiz türk dilində şeirlər yazması və saray dilinin türkcə olmasıdır.

Fransız tarixçisi Jan-Pol Ru özünün "İranın və iranlıların tarixi" kitabında Şah İsmayıl Səfəvinin mənşəyi haqqında yazır: "Şah İsmayıl Azərbaycana mənsub olan Ərdəbildə anadan olmuşdur və onun ailəsi əsas Şeyx Səfiəddin tərəfindən qoyulmuş və əyalətin sərhədlərindən kənarəda çoxdan geniş şöhrət tapmış Səfəviyyə və ya Səfə-

vilər dini ordeninə mənsub idi. ...Onu (Səfəvilər dövlətini) iranlılar deyil, türklər yaratmışdılar və idarə edirdilər...". Qeyd edək ki, hətta bəzi İran tarixçiləri də Səfəvi dövlətinə Müasir İran dövlətinin sələflərindən biri olduğu fikrini qəbul etmir, əksinə, Səfəvi dövlətinin fars dövlətçilik sistemində böyük zərbə vurduğunu vurğulamaqdan çəkinmirlər.

Fars tarixçisi Nəsrulla Fəlsəfi bu haqda yazır: "Şah İsmayıl ata tərəfdən özünü səyid Əli nəslilə sayır və bu nəsil seçməsi ilə fəxr edirdi. Ana tərəfdən isə o, Türkman Həsən bəy Ağqoyunlunun nəvəsi idi və haqlı olaraq özünü bu sülalənin qanuni varisi hesab edirdi... Dövrün bütün tarixlərindən məlum olduğu kimi, onun tərəfdarları da əsasən türkman və tatar tayfalarından olanlar idi... Fars dili Osmanlı imperiyasında və Hindistanda siyasət və ədəbiyyat dili olduğu bir dövrdə Şah İsmayıl türk dilini İran sarayının rəsmi dili etmişdi. Hətta o özü də yalnız türk dilində şeirlər yazırdı. Nəticədə türk dili Səfəvilər sarayında ələ geniş yayıldı ki, bu sülalənin hakimiyyətinin sonunadək sarayın rəsmi dili olaraq qaldı... Qızılbaşlar özlərini türk mənşələrinə, əsil-nəcəbat və ad-sanlarına görə İranın yerli əhalisindən yüksəkdə tutur, onları həqarətlə tətlər və taciklər adlandırdılar". Qeyd edək ki, tarix boyu fars etno-siyasi sistemindən və dövlətçilik ənənələrindən, irənçilq dini, əxlaqi və siyasi baxışlar sisteminə fərqlənən Azərbaycan dövlətçilik sistemi üzərində qurulan və tariximizdə şah əsəri olan Səfəvi dövlətini "İran milli dövləti"nin sələfi hesab etmək elmi cəhətdən məntiqsiz, məntiqsiz olduğu qədər də gülüncdür.

Tarixlər boyu Azərbaycanda siyasi hakimiyyət və yaxud müstəqillik uğrunda mübarizə aparən siyasi şəxsiyyətlər Azərbaycancılıq siyasi təkəkkürünə sahib olaraq bu düşüncəni real gerçəkliyə çevirməyə çalışmışlar. Bunu Səfəvi dövlətinin qurucusu İsmayıl Səfəvi hələ Gülüstan qalasını mühasirədə saxlayarkən cənubdan Ağqoyunlu hökmdarı Əlvənd Mirzənin böyük ordu ilə gəldiyini görüb, əyan-əşrəfindən "Sizə Gülüstan qalası lazımdır, yoxsa Azərbaycan taxt-tacı?" deməsi də bir daha sübut edir. Bu haqda orta əsr Azərbaycan tarixçisi İsgəndər bəy Münşi özünün tarixi-ensiklopedik əsəri olan "Tarix-i ələm aray-i Abbasi" əsərində yazır: "Şirvan vilayətinin uca və məşhur qalarından olan bu qala (Gülüstan) mühasirəyə alındı. Mühasirə vaxtı qeyb ələmindən xəbər gətirən mələk o həzrətə Azərbaycanın səltnət taxtına və padşahlığına yetişmək müjdəsi verdi. Həmin mələk rəy ələmində ona belə demişdi: "Həqiq bir ələcəhrə quşu iqbal enginliyinin uca uçan şahbazını ovlaya bilməz". O həzrət öz əmətli əmirləri çağırıb onlara dedi: "Sizə Gülüstan qalası lazımdır, ya Azərbaycan taxtı?". Müqəddəs Səfəvi xanədanına etiqadlı olan adamlar sədaqət və müdrikklik ələminə qapılıb, ilham dilinin sidq sözlərini bəyan edərək, bu fikri düzgün sandılar, Azərbaycan taxtının müjdəsi ilə öz sevinc sözlərini Keyvan eyvanınadək (eyvanə-Keyvan) ucaıldılar...".

XVIII əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətində baş verən siyasi ha-

kimiyət böhranı və sosial-iqtisadi həyatın tənəzzülü prosesi, həmçinin ölkəyə xarici hərbi müdaxilələr sonda səfəvi sülaləsinin hakimiyyətinə son qoydu. 1736-cı ildə görkəmli səfəvi sərkərdəsi Nadirqulu xan Əfşar siyasi və hərbi nüfuzundan istifadə edərək, Azərbaycanın Muğan bölgəsində keçirilən əyanların qurultayında hökmdar seçildi. Bununla da Azərbaycanda Əfşarlar sülaləsinin hakimiyyəti dövrü başladı.

XVIII əsrin sonlarında Azərbaycanı vəhid siyasi hakimiyyət altında birləşdirməyə çalışan Qacarlar sülaləsinin siyasi təşəbbüsləri nəticəsiz qaldı. XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Azərbaycana hərbi yürüşləri nəticəsində Araz çayından şimaldakı Azərbaycan torpaqları ruslar tərəfindən işğal olundu. 1828-ci ildə Qacarlar dövləti ilə Rusiya arasında bağlanan Türkmənçay sazişi Azərbaycanın dövlətçilik sistemində güclü zərbə vurdu.

XX əsrin əvvəllərində Yaxın və Orta Şərqdə baş verən milli dövlətləşmə prosesində Şimali və Cənubi Azərbaycanda da demokratik hərəkat başladı. Bu hərəkatın məntiqi nəticəsi olaraq Şimali Azərbaycan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) quruldu. Həmin dövrdə Qacarlar dövlətində monarxiya üsul-idarəsinin mövcudluğu, hakimiyyət bürokratiyasında baş verən etnik-siyasi proseslər, Böyük Dövlətlərin Qacarlar xanədanının siyasi həyatına fəal müdaxiləsi, bu Türk xanədanlığının Azərbaycan milli dövlətinə çevrilməsinə imkan vermədi. 1925-ci ildə fars pəhləvilərin hakimiyyəti ələ keçirməsi ilə Qacarlar dövlətinin etnik-siyasi mahiyyəti tamamilə dəyişdi və bu dövlətin əsas etnosu olan Azərbaycan türkləri tamamilə siyasi idarəetmədən uzaqlaşdırıldı. Cənubi Azərbaycan isə fars pəhləvilər dövlətinin bir əyalətinə çevrildi. Azərbaycanda milli dövlət quruculuğu Qacarlar dövlətinin təməlinə gerçəkləşə bilməyə də, bu siyasi missiyanı, Rusiya imperiyasından qoparaq, Şimali Azərbaycan torpaqlarında öz müstəqilliyini elan edən və tarixi Azərbaycan adını qoruyaraq bu ada rəsmi dövlət statusu verən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz üzərinə götürdü. Məhz bu baxımdan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, tarixən Azərbaycan torpaqlarında yaranan və ardıcıl olaraq bir-birini əvəz edən Azərbaycan dövlətlərinin siyasi varisidir.

Azərbaycan qədim və orta əsr dövlətlərinin yaranmasından yüz illər sonra Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) qurması Azərbaycancılığın tarixi və siyasi bir dövlətçilik məfkürəsi olaraq yaşadığını, zaman-zaman bu məfkürə əsasında Azərbaycan milli dövlətçilik sisteminin qurulduğunu və siyasi varislik prinsipinə əsasən bir-birini əvəz etdiyini görürük. Məhz bu baxımdan Azərbaycanın qədim və orta əsr dövlətlərinin siyasi varisi, bu dövlətlərin etno-siyasi və mədəni təməlləri üzərində qurulan və Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrini özündə ehtiva edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətidir.